

ДОСЛІДЖЕННЯ АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ

УДК 911.3

КРАВЦОВА І.В.

САДОВО-ПАРКОВІ ЛАНДШАФТИ ПРАВОБЕРЕЖНОГО ЛІСОСТЕПУ: СУЧАСНИЙ СТАН

Період становлення самостійної України позначений новими віяннями у вивченні й охороні історико-культурної спадщини країни. Теперішній погляд на історичну минувшину – це, в своїй суті, нові акцентуації, нове світосприйняття, нові сторінки історії та культури. І в цьому відношенні дослідження садово-паркових ландшафтів має важливе значення. Садово-парковий ландшафт – це середовище, яке „зберігає” минуле і демонструє сучасне. Принципи садово-паркового мистецтва створювалися століттями. Були вироблені особливі прийоми організації садів і парків, які визначили відмінності в природнокліматичних умовах, культурних традиціях та естетичних поглядах тієї чи іншої епохи. „Кожна історична епоха відповідно до естетичних уявлень людей та їхніх технічних можливостей залишала після себе певні принципи і прийоми, які формували тогочасний образ садів і парків – кращих зразків культурного ландшафту” [9]. Садово-паркові ландшафти відображають відношення людини до природи, вони стали частиною матеріальної дійсності, що оточує людину, впливає на її емоційний стан, світобачення, адже формуються вони засобами архітектури, дендрології, мистецтва, літератури в залежності від політичних, релігійних, соціально-економічних умов, які домінували або домінують у суспільстві.

Тепер в Україні нараховується 1020 старовинних парків, із них 117 – пам'ятки садово-паркового мистецтва національного, більше 700 – місцевого значення. Але на державному обліку, як зазначає Титова О.М. [12], знаходиться лише 59 парків і 19 садиб-резиденцій.

Сади і парки України є важливими об'єктами дослідження. Пам'яткам садово-паркового мистецтва України присвячено багато праць провідних вчених (Рубцов Л.І., Титова О.М., Родічкін І.Д., Родічкіна О.І., Михайлішин О.Л., Вергунов А.П., Горохов В.І., Богова І.О., Теодоронський В.С., Черняк В.М., Кучерявий В.П., Клименко Ю.О. та інші).

У зв'язку з тим, що озеленення населених місць у сучасному суспільстві є актуальним питанням, його розробкою займаються багато вчених. Соціально-екологічну роль озеленення, ландшафтно-типологічні та архітектурно-художні основи садово-паркового мистецтва, технологія створення зелених насаджень, формування садово-паркових композицій – ці проблеми висвітлюються у працях Кучерявого В.П., Крижанівської Н.Я., Павленко Л.Г., Сичевої А.В., Залеської Л.С., Машинського Л.О. та інших. Вони також розкривають питання історії створення та розвитку садів і парків від найдавніших часів до сьогодення, зупиняючись на аналізі найвидатніших зразків садово-паркового мистецтва. Богова І.О., Теодоронський В.С. наголошують на тому, що ріст міст обумовлює визначальну роль і розвиток зелених масивів, які є головними ланками внутрішньоміської і природної систем озеленення. Парк – це об'єкт ландшафтно-архітектурної структури, великий масив насаджень, що являє собою територію, на якій елементи ландшафту,

споруди, забудови організовані в певну об'ємно-просторову систему.

Гаврилов Г.М., Ігнатенко М.М. [4] розкривають основи благоустрою лісопаркових територій як приміської лісової території, призначеної і пристосованої для вільного, оздоровчого відпочинку, яка має ряд елементів паркового благоустрою, що не порушують натуральний характер ландшафтів.

Родічкін І.Д., Родічкіна О.І., Вергунов А.П., Горохов В.І. [13, 3] описують історію заснування, формування, становлення, розвиток та сучасний стан найвідоміших зразків садово-паркового будівництва.

Черняк В.М. [14] розглядає магнатські парки Волино-Поділля XVIII-XIX століть, розкриває проблеми їх збереження та охорони; дає класифікацію старовинних парків даного регіону за ступенем збереження та цінності.

Клименко Ю.О., Клименко А.В. [12] досліджують парки України, які належали родині Потоцьких та їх нащадкам; описують історію заснування, розвитку та сучасний стан Печерського, Раївського, Антопільського, Новоселицького, Немирівського та Тальнівського парків.

Сучасний стан Державного дендрологічного парку „Олександрія” НАН України у своїх публікаціях описують Галкін С.І., Рубіс В.Л. [5].

Основні проблеми збереження історико-культурної спадщини України в цілому і пам'яток садово-паркового мистецтва зокрема; визначення перспектив розвитку, вивчення та охорони пам'яток історії та культури в Україні порушує Титова О.М. [12].

Денисик Г.І. розглядає садово-паркові ландшафти як певний тип селитебних ландшафтів, зазначаючи, що вони відіграють помітну роль у ландшафтній структурі міст; це оригінальні зразки садово-паркової архітектури з багатим набором дерев і кущів, інколи мальовничими галявинами, ігровими атракціонами та водоймами [6]. Рубцов Л.І. відносить садово-паркові ландшафти (в залежності від інтенсивності впливу господарської діяльності людини на географічний ландшафт) до категорії культурних – відповідної модифікації натуральних ландшафтів, які мають високу продуктивність і економічну ефективність, а також пропонують максимально можливе збереження ділянок із природним середовищем.

На думку Рубцова Л.І., садово-парковий ландшафт – це ландшафт, обмежена територія якого характеризується певним набором компонентів і елементів і відрізняється від інших територій парку або саду своїми функціями і своїм художнім виглядом.

Садово-парковий ландшафт – різновид культурного або природного ландшафту, перетвореного людиною при поєднанні природних елементів із штучними, що раціонально розміщені і утворюють взаємопов'язане і взаємообумовлене поєднання [1].

Садово-парковий ландшафт – є найдосконалішим у естетичному відношенні видом перетвореного людиною ландшафтом. Природні комплекси змінюються в бажаному напрямі в залежності від функції об'єкта та принципів його об'ємно-просторової побудови. Збирається все найкрасивіше, синтезується все найцікавіше, і ми маємо на порівняно невеликій території парку найпрекрасніші явища певної місцевості, а інколи і цілого регіону. Садово-парковий ландшафт – взаємопов'язане в архітектурно-художньому відношенні поєднання рослин, рельєфу, ґрунту, води, обслуговуючих приміщень, елементів благоустрою та архітектурного декору [13].

Багатогранність садово-паркових ландшафтів є їх характерною властивістю. Тому важливою умовою вивчення садово-паркових ландшафтів є їх аналіз не в певному фотографічному стані, а у динаміці змін, які виникли в процесі історичного розвитку. Старовинні парки необхідно прагнути читати як книги – перегортаючи одну сторінку-період за іншою, уявляючи процес становлення ансамблю, аналізуючи в ньому сліди подій, боротьбу різних мистецьких напрямків, поетичні віяння часу [3].

Садово-паркове мистецтво в Україні розвивалося своїми особливими шляхами. Звичайно, пов'язане із загальним прогресом світової культури, воно визначалося специфічними історичними, соціально-економічними та географічними умовами, побутом, своєрідними художніми традиціями. Природні умови та особливості історичного розвитку наклали певний відтінок і на зміст, і на форми композиційної організації садово-паркових ландшафтів в Україні.

Правобережний Лісостеп України охоплює Придніпровську височину та південну і центральну частини Подільської височини. Це прекрасна земля з неповторними природними умовами, мальовничими пейзажами та багатою історичною минувиною. Сади і парки є свідками буремних подій минулих епох. Вони побудовані в різні історичні епохи. Кожний садово-парковий ландшафт – унікальний витвір мистецтва; це мода, культура, естетика, вишуканість, філософія...

Велику цінність серед об'єктів садово-паркового мистецтва мають палац-паркові ансамблі класицизму – прекрасні зразки класичної архітектури. Пейзажні парки цих ансамблів мали яскраві оригінальні особливості, які дозволили їх називати українськими пейзажними парками [13]. „У них було менше літературності, засновувалися вони виключно на ідеї максимального використання природи, краси натурального пейзажу, на захопленні рослинами...”.

Створювалися парки на основі вікових пралісів, тому сьогодні ми маємо окремі екземпляри дерев, вік яких становить 200 – 300 років і більше. Велику цінність має алея 300-річних дубів Чернятинського парку, 200-річні дуби Немерченського парку, 500-річні дуби Будищенського парку. Багато екзотичних видів ростуть у цих садово-паркових ландшафтах: катальпа чудова (*Catalpa speciosa* (Ward.)), тамарикс галузистий (*Tamarix ramosissima* Ledeb.), сосна Веймутова (*Pinus strobus* L.), гінкго дволопатеве (*Ginkgo biloba* L.), форзиція плакуча (*Forsythia suspense* (Thunb.) Vahl), тюльпанне дерево (*Liriodendron tulipiferum* L.), сосна чорна (*Pinus nigra* Arn.), бархат амурський (*Phellodendron amurense* Rupr.), платан західний (*Platanus occidentalis* L.), бундук дводомний (канадський) (*Gymnocladus*), дуб червоний (*Quercus rubra* L.), дуб болотний (*Quercus palustris* Moench), горіх чорний (*Juglans nigra* L.), тис ягідний (*Taxus baccata* L.), широкогілочник східний (біота) (*Platyclusus orientalis* L.), софора японська (*Sophora japonica* L.) та інші. Є цінні архітектурні споруди, художні пам'ятки. Сучасний стан садово-паркових ландшафтів Правобережного Лісостепу України в даній роботі розглядається на прикладі окремих парків.

Державний дендрологічний парк „Олександрія” НАН України був закладений у 1797 році. Парк був заснований і названий на честь Олександри Василівни Браницької. Він розкинувся над річкою Рось на південно-західній околиці міста Біла Церква. „Олександрія” виникла за проектом і під керівництвом італійського майстра Д. Ботані й садівника А. Стане [13], хоча зустрічається й інше прізвище. Білоус В.І. [1], Кучерявий В.П. [9] називають архітектора Мюффо, який створив план „Олександрії”, а після нього Барбецького, Вітта, Штунге, Енса.

Основу паркового ландшафту парку складає вікова 200-річна діброва з окремими дубами-велетнями віком 300 – 400 років та мальовнича долина річки Рось [7]. Загальний нахил території до долини річки, перепад висот у 27 м, виходи кристалічних порід – все це створює неповторність планування „Олександрії”.

Основу рельєфу „Олександрії” становить схил до русла р. Рось південної експозиції, розчленований трьома глибокими балками на чотири частини. Балки, зарослі лісом, до річки поступово розширюються і на їх основі створено кілька ставків загальною площею 12 га [1]. Пейзаж парку доповнює річка Рось з розлогою долиною. Романтичний стиль „Олександрії” підкреслюють водоспад Руїни, Турецький будиночок, колонада „Ехо”, Китайський місток. Стиль архітектури – пізній класицизм. Поряд із елементами пейзажного планування є елементи регулярності – партер біля палацу, алеї: Головна, Ялинова, Березова, Соснова.

Будівництво парку тривало досить довго. У результаті благоустрою території, ввезення великої кількості екзотів та спорудження різних архітектурних споруд вже на початку ХХ століття парк „Олександрія” прославився як чудовий ландшафтний парк [1].

Сьогодні Державний дендрологічний парк „Олександрія” НАН України знаходиться у віданні Національного ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАН України. Серед заповідних територій дендропарків України „Олександрія” займає чільне місце і є видатним пам’ятником садово-паркового мистецтва кінця ХVIII – початку ХІХ століть. Площа парку 297 га. Загальний колекційний фонд деревних рослин парку на кінець 2002 року складав 946 таксонів [5].

У селі Чернятин Жмеринського району Вінницької області знаходиться Чернятинський парк, який займає площу 31 га. Парк був закладений у 1814 році Діонісієм Маклером (Міклером) на основі діброви в дуже пересіченій місцевості на схилі широкої балки, яка прилягає до притоки р. Рів [14].

Основна двоповерхова споруда була побудована на початку ХVIII століття у псевдовізантійському стилі. Чернятинський палац набув П-подібної форми після кількох етапів будівництва. До наших днів збереглися палац, манеж, п’ять ставків із системою гребель, серед яких найбільший має площу 1,7 га. Є і сучасні будівлі – стадіон і приміщення технікуму. Кам’яне покриття доріжок відсутнє, збереглася лише частина доріжок первісного планування. Велику цінність має алея 300-річних дубів, велетенські екземпляри тополі білої (сріблястої) (*Populus alba Ledeb.*); катальпа чудова (*Catalpa speciosa (Ward.)*), тамарикс галузистий (*Tamarix ramosissima Ledeb.*), форзиція плакуча (*Forsythia suspense (Thunb.) Vahl.*). Всього у парку налічується 100 видів і форм кущів та дерев. Черняк В.М. зазначає, що парк знаходиться у гарному стані.

Тальнівський парк заснований у першій половині ХІХ століття на основі дубового пралісу на площі близько 30 га. Сьогодні парк у місті Тальне є одним із найбільших в Україні. Його площа становить 406 га, підпорядкований він держлісгоспу. Зберігся просторий і красивий мисливський замок, флігелі та деякі інші споруди. Парк знаходиться на берегах річки Тальянки. Є великий ставок площею 10 га, кам’яні містки. Одне з найкрасивіших місць – Скеля любові [12]. Це вертикальний кам’яний виступ висотою до 10 м. З нього відкривається прекрасний вид на річку. Насадження парку складаються з дуба звичайного (*Quercus robur L.*), клена гостролистого (*Acer platanoides L.*), ясена високого (*Fraxinus excelsior L.*) і граба звичайного (*Carpinus betulus L.*), є також поодинокі старі дерева ялини колючої (*Picea pungens Engelm.*), сосни жовтої (*Pinus*

ponderosa Dougl.), сосни Веймутова (*Pinus strobus L.*), сосни чорної (*Pinus nigra Arn.*) тощо. Всього в парку зростає близько 60 видів дерев і кущів.

Немирівський парк – один з найвизначніших парків Вінницької області площею 85 га. Парк був заснований в кінці XVIII століття на основі природного сосново-дубового лісу за проектом Зеннгольца [12]. Є великий двоповерховий палац, архітектором якого був чех Іржі Стібрал. Крім палацу є різні допоміжні споруди, грати, система ставків із шлюзами і дамбами. З 1921 року на території Немирівського парку почалося створення санаторію (сьогодні він носить назву „Авангард”). За минулі роки зруйнувався кам'яний манеж (XVIII), збудовано декілька нових корпусів санаторію, спортивних майданчиків. Основна територія парку виконана в ландшафтному, або пейзажному стилі з сосни і дуба, з групами і ординарами цікавих і рідкісних порід. До них можна віднести гінкго дволопатева (*Ginkgo biloba L.*), платан західний (*Platanus occidentalis L.*), псевдотсуга Мензиса (*Pseudotsuga menziesii (Mirb.) Franco*), сибірський кедр (*Pinus sibirica Du Tour.*) та інші. Лише зі сходу до палацу прилягає невеликий регулярний, або французький сад у вигляді оригінального зеленого коридору, створеного з високих шпалер зі стриженого граба.

Таким чином, сучасний стан садово-паркових ландшафтів на території Правобережного Лісостепу України розглянутий на прикладі лише кількох парків. Нині, як зазначають провідні вчені, вони знаходяться у задовільному стані. Але це лише одиниці з десятків й сотень зразків садово-паркового мистецтва різних історичних епох, що розташовані на досліджуваній території. Більшість з них забуті, занедбані, зруйновані. Тому ми повинні використати накопичені знання для їх збереження та відновлення. Адже природа та „... її найвищі, створені людиною, естетично довершені та живі творіння – парки і сади” в сучасних умовах набувають особливого значення, і нам необхідно про це пам'ятати.

1. Білоус В.І. Садово-паркове мистецтво: Коротка історія розвитку та методи створення художніх садів. – К.: Науковий світ, 2001. – 299 с. **2.** Боговая И.О., Теодоронский В.С. Озеленение населенных мест. – М.: Агропромиздат, 1990. – 239 с. **3.** Вергунов А.П., Горохов В.А. Русские сады и парки. – М.: Наука, 1987. – 418 с. **4.** Гаврилов Г.М., Ігнатенко М.М. Благоустройство лесопарков. – М.: Агропромиздат, 1987. – 183 с. **5.** Галкін С.І., Рубіс В.Л. 210 років дендропарку „Олександрія” НАН України. Флористичні здобутки // Мат. III Міжнар. наук. конф. „Теоретичні та прикладні аспекти інтродукції рослин і зеленого будівництва”. – К.: Фітосоціоцентр, 2003. – С.15 – 19. **6.** Денисик Г.І., Воловик В.М. Нариси з антропогенного ландшафтознавства. – Вінниця: ГПАНІС, 2001. – 170 с. **7.** Жирнов А.Д. Ландшафтна архітектура. Частина 1. Генеза та розвій форм садово-паркового мистецтва. – К.: ДАКККіМ, 2002. – 122 с. **8.** Крижановская Н.Я. Основы ландшафтного дизайна. – Харьков: Константа, 2002. – 214 с. **9.** Кучерявий В.П. Озеленення населених місць. – Львів: Світ, 2005. – 456 с. **10.** Машинский Л.О. Озеленение городов. – М.: Издательство академии наук СССР, 1951. – 256 с. **11.** Рубцов Л.И. Проектирование садов и парков. – М.: Стройиздат, 1979. – 184 с. **12.** Сади магнатських резиденцій XVIII – XIX століть в Центральній і Східній Європі та проблеми їх охорони. Сади Чарториських: Тези доповідей на Міжнародній науковій конференції. – Умань, 2000. – 230 с. **13.** Сады, парки и заповедники Украинской ССР / И.Д. Родичкин, О.И. Родичкина, И.Л. Гринчак, В.С. Сергеев, П.И. Фещенко. – К.: Будывельник, 1985. – 167 с. **14.** Черняк В.М. Культурована дендрофлора Волино-Поділля, перспективи її використання та збагачення. – Тернопіль: ТНПУ, 2004. – 254 с.

This article describes the parks and gardens landscapes of the Ukraine's right-bank forest-steppe zone. Research of these landscapes of Ukraine is analyzed in this publication too. Modern state of the parks and gardens landscapes is investigated on the examples of the Uman national dendrological park „Sofiyvka” of NAS of Ukraine, dendrological park „Olexandria” of NAS of Ukraine, the parks in Chernyativ, Talne, Nemiriv.

